

ԱՆԱՀԻՏ ՇԱԳՈՅԱՆ*

Հայցորդ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

anahit.shagoyan@yahoo.com

ՀԱՅԵՐԸ ԹՈՒՐԵՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ

Քանալի բառեր՝ Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետություն, հայ վերաբնակներ, Աշխաբադ, հայ վաճառականություն, Մերվ, հայ հոգևորականություն, բարեգործական ընկերություն:

Ներածություն

XIX դարի երկրորդ կեսին Ալեքսանդր 2-րդը ավարտին հասցրեց Թուրքեստանի (Միջին Ասիայի) նվաճումը և արդեն 1867 թ. իրականություն դարձավ Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետության ստեղծումը: Տարածաշրջանը հեշտ կառավարելու նպատակով ստեղծվեց Հատուկ կոմիտե՝ Զինվորական նախարար Դ. Միլյուտինի գլխավորությամբ¹: Նույն տարում կայսրությունը որդեգրեց տարածաշրջանը կառավարելու սկզբունքային ուղղություն և ապրիլի 23-ին հայտարարվեց «Ժամանակավոր դրություն՝ Թուրքեստանյան գեներալ-նահանգապետության շրջաններում»: Համաձայն դրա, Թուրքեստանի գեներալ-նահանգապետին իրավունք տրվեց նշված հիմքերով՝ ձեռնարկել բոլոր այն միջոցները, որոնք նա օգտակար է համարում տարածաշրջանի կայացման համար²: Ձեռնարկված միջոցառումները ոչ միայն հեշտացրեցին տարածաշրջանի կառավարումը, այլև հնարավորություն տվեցին զարգացնել այն՝ օգտագործելով տեղի բնակչության և կայսրության բնակիչների ներուժը, որից անմասն չմնաց նաև հայությունը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.20, գրախոսվել է 27.09.20, ընդունվել է տպագրության 13.04.21:

¹ Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора **Палена К.К.**, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157>.

² Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора **Палена К.К.**, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157>.

Հայերը Թուրքեստանի քաղաքներում

Նահանգային իշխանությունները հայ վերաբնակների նկատմամբ ունեին հակասական վերաբերմունք. մի կողմից բարեկամաբար էին վերաբերվում, քանի որ հայերը քրիստոնյա էին, իսկ ռուս կառավարիչները փնտրում էին դաշնակիցներ այդ մահմեդական տարածաշրջանում³: Ուստի և զարմանալի չէ, որ հայերը տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել տնտեսական կյանքի կարևոր ոլորտները: Մյուս կողմից՝ նրանք ցանկալի չէին համարում տարածաշրջանի կովկասյան բնակչության հետ հայերի մերձեցումը⁴: Թուրքեստանյան տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքներում (Աշխաբադ, Մերվ, Կոկանդ, Սամարղանդ) բնակություն հաստատած հայությունը զգալի նշանակություն է ունեցել տեղի տնտեսական ու հասարակական կյանքում⁵:

Թուրքեստանյան տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքները

Աշխաբադ: Հայերը Աշխաբադում բնակություն են հաստատել դեռևս 1880-ական թվականներին, և կարճ ժամանակահատվածում իրենց առևտրական շնորհների արդյունքում ներգրավվել են քաղաքի տնտեսական կյանքում: Նրանց ձեռքին էր կենտրոնացված մանուֆակտուրայի մեծագույն մասը: Հայ վաճառականության համար կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Աշխաբադում էր գտնվում երկաթուղային կայարանը՝ իր բազմաթիվ պետական և քանկային ծառայողներով և զինվորականներով⁶:

Տեղի հայ վաճառականությունը առևտրական կապեր ուներ Պարսկաստանի հետ: Առավելությունն այն էր, որ Աշխաբադը գտնվում էր ռուս-պարսկական սահմանին մոտ և առևտրականները կարողանում էին Պարսկաստան արտահանել մեծ քանակությամբ մանուֆակտուրային արտադրանք,

³ **Алексанян О.**, Армяне в русском Туркестане: расселение и вклад в развитие края, <http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf?fbclid=IwAR3XI4hg0laDef-EUo36so-9ugWEShcNSAYd1Z8TAUtN55DUmsNb2jxTUd4>, էջ 100:

⁴ **Григорянц В.**, К истории Армянской церкви в Туркмении (конец XIX – середина XX вв.), [http://iraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6\(8\).pdf](http://iraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6(8).pdf).

⁵ 1897 թ. դրությամբ հայ բնակչությունը տարածաշրջանում կազմել է 4862 մարդ: Նրանց 89%-ը (4317 մարդ) բնակություն են հաստատել քաղաքում, 11%-ը (546 մարդ)՝ գյուղում: 1909 թ. հայ բնակչությունն ավելացավ՝ կազմելով 11,007 մարդ: **Алексанян О.**, Армяне в русском Туркестане: расселение и вклад в развитие края, <http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf>:

⁶ Երկաթուղու կառուցումը և ֆարիկագործարանային ձեռնարկությունների ստեղծումը նպաստեց Թուրքեստանում արդյունաբերական հասարակության ձևավորմանը: **Պետրոսյան** 1987, 18:

Շագոյան Ա.

նավթ, շաքար և այլ ապրանքներ՝ փոխարենը ներմուծելով բամբակ, բուրդ, չոր մրգեղեն և այլն: Փաստացի, Պարսկաստանի հետ ունեցած առևտրական գործը նույնպես գտնվում էր հայերի ձեռքում: Հայության ձեռքին էր կենտրոնացած նաև բամբակի արդյունաբերությունը: Բամբակը գտելու և յուղ պատրաստելու գործարանները պատկանում էին հայերին: Հավաքելով հումքը թուրքմեններից՝ հայերը այն գտում և ուղարկում էին Կենտրոնական Ռուսաստան, իսկ բամբակի կորիզներից պատրաստած յուղը վաճառում թուրքմեններին: Քաղաքում ամենահայտնի բամբակի գործարանը պատկանում էր Ավետիս Տեր-Մկրտչյանին⁷: Հայերի ձեռքին էր գտնվում նաև կատարելագործված մեքենաներով մի ջրաղաց, որը աղում էր այսօրը զանազան տեսակներով: Օրինակ, Աշխաբադում Հ. և Մ. Տերտերյանց եղբայրներն ունեին շոգեշարժ ջրաղաց, որն ընդունում էր Կովկասի բոլոր կայարանների այսօրի պատվերները⁸:

Հայերի մի զգալի մասը զբաղվում էր սալապանությամբ: Սալերը կազմում էին նրանց սեփականությունը և պետք է շեշտել, որ սալապաններից շատերն ունեին իրենց տունը: Հայերի մի մասը արհեստավորներ էին և գործակատարներ: Իհարկե, նրանց որոշ հատվածն ապրում էր ծայրամասում և գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում՝ չունենալով ապրուստի տարրական պայմաններ, սակայն մեծ մասամբ, հայությունը տեղակայված էր քաղաքի կենտրոնում՝ ներգրավված լինելով նաև քաղաքային, պետական և կրթական կյանքում: Ինչ վերաբերում է գաղութի հոգևոր կյանքին, ապա այն սկսեց կազմակերպվել XX դարասկզբին կառուցված եկեղեցու շուրջ⁹: 1901 թ. նոյեմբերի 20-ին Աշխաբադի հայ գրիգորյան (առաքելական) եկեղեցու սպասավոր Իվան Շահունցևի՝ Անդրկասպյան շրջանի ղեկավարին ուղղված նամակից ակնհայտ երևում է, որ դեռևս 1900 թ. հայ գրիգորյանական եկեղեցին դիմել է շրջանի ղեկավարին՝ հոգևոր կյանքը կազմակերպելու համար նոր եկեղեցի կառուցելու թույլտվության խնդրանքով (պայմանավորված հայերի

⁷ Григорянц 1984, 45.

⁸ «Մշակ», 1908, N 71:

⁹ Առաջին հայ եկեղեցին Աշխաբադում կառուցվել է 1884 թ.՝ Անդրկասպյան տարածաշրջանի գեներալ-լեյտենանտ Ա.Վ. Կոմարովի թույլատվությամբ: 1887 թ. թույլատրվեց իրականացնել կրոնական ծիսակատարություններ, տես՝ Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 205:

Հայերը Թուրքեստանի քաղաքներում

թվաքանակի ավելացմամբ)¹⁰: Դեռևս 1896 թ. նման խնդրանքով շրջանի ղեկավարությանը դիմել էր նաև տեղի հայությունը¹¹:

1902 թ. արդեն պատրաստ էր եկեղեցու հատակագիծը, որի հեղինակը հայազգի ինժեներ Մուֆաֆյանն էր: Եկեղեցին կառուցվեց ազգային ոճով՝ նման Անիի եկեղեցիներին¹²: Սակայն պետք է նշել, որ հոգևորականների վեճերը թուլացնում էին դեռևս նոր կազմավորվող եկեղեցու հիմքերը: Մինչ 1903 թվականը եկեղեցին երկու միմյանց քննադատող քահանաների վիճաբանության առարկա էր: Քահանաներից մեկը ոռճիկ տրամադրելու մասին հարց էր բարձրացրել, որպեսզի վերջ տրվի հոգևորականների մուրացկանությանը¹³: Արդյունքում, տուժում էին հայ հավատացյալները: Սակայն Թադևոս Ատովյանի քահանա դառնալուց հետո իրավիճակը որոշակիորեն բարելավվեց: Դա հատկապես պարզ է դառնում հայ-թաթարական ընդհարումների ընթացքում եկեղեցու ցուցաբերած դիրքորոշումից: Քահանան ոչ միայն կարողանում է համախմբել հայ հասարակությանը, այլև ստեղծված իրավիճակում թուրքերի հետ պահպանում է բարիդրացիական հարաբերություններ: Դրա վառ օրինակը Բաքվի աղետի զոհերին նվիրված հոգեհանգստի արարողությունն էր, որին մասնակցեցին նաև տեղի մահմեդականները¹⁴:

Գաղութի կրթական կյանքում կարևորագույն դեր ուներ եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցը, որը սակայն գտնվում էր անմխիթար վիճակում¹⁵: Դպրոցի բյուջեն գոյանում էր հայերի կողմից տրվող գումարներից: Ցավոք հայ հասարակության ոչ բոլոր ներկայացուցիչներն էին պատրաստ նման պատասխանատվություն ստանձնել, չնայած որ առանձին-առանձին ունակ էին վճարել սահմանված գումարի կրկնակի չափը: Դա խոսում էր միայն ու միայն ստեղծված մթնոլորտի և հայ հասարակության անտարբերության մասին¹⁶: Ծխական դպրոցը ակտիվ համագործակցում էր Սամարղանդի, ինչպես նաև Թուրքեստանում գործող բոլոր ծխական դպրոցների հետ՝ կազմակերպելով ժողովներ: Այն դրական արձագանք էր գտնում Թուրքեստանի տարածաշրջանի նույնիսկ հեռավոր մասերում: Վարչական կազմակերպման հար-

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, թ. 2:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, թ. 4:

¹² «Մշակ», 1902, N 36:

¹³ «Մշակ», 1902, N 207:

¹⁴ «Մշակ», 1905, N 32:

¹⁵ Ծխական դպրոցը բացվել է 1890 թ., Григорянц 1984, 9:

¹⁶ «Մշակ», 1907, N 80:

Շագոյան Ա.

ցերից բացի, օրակարգի մաս էին կազմում նաև մանկավարժական և ծրագրային կետեր¹⁷: Շատ դեպքերում նման հանդիպումները տալիս էին ցանկալի արդյունք: Հայկական ծխական դպրոցների հետ համագործակցությունից զատ, դպրոցի հոգաբարձությունը չէր մերժում նաև քաղաքում գտնվող բաբխատների դպրոցի համագործակցության առաջարկները: Նման հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր ոչ միայն երկու ժողովուրդների կրթական կապերի ընդլայնմանը, այլև նյութական մեծ հնարավորություններ էր ընձեռում¹⁸:

Աշխաբադի հայերի կրթական կյանքը կազմակերպվում էր ոչ միայն Հայոց ծխական դպրոցի ջանքերի շնորհիվ, այլ նաև մանկապարտեզ-պրոգիմնագիայի միջոցով, որը պահվում էր 1901 թ. հիմնադրված Հայ լուսավորչական կանանց բարեգործական ընկերության հաշվին¹⁹: Մանկապարտեզը սկզբնական տարիներին չէր ծառայում իր նպատակին՝ անփորձ վարժուհիների պատճառով: Սակայն 1903 թ. սկսած այն կարողացավ նոր հիմքերի վրա գործել՝ շնորհիվ նոր վարժուհու²⁰: Մանկապարտեզում, մանկական խաղերին համընթաց, ուսուցանում էին հայերեն և ռուսերեն, կարդում էին հեքիաթներ և աղոթքներ: Մանկապարտեզ-պրոգիմնագիայի գործունեությունը իրականացվում էր բարձր մակարդակով, որն ապացուցվում է ծնողների գոհունակությամբ²¹: Հաստատությունը յուրովի մրցակցության մեջ էր տեղի ծխական դպրոցի հետ:

Վերը նշված ծխական դպրոցի և մանկապարտեզ-գիմնագիայի հասույթը գոյանում էին Աշխաբադի ժողովարանում, երբեմն նաև եկեղեցու բակում կազմակերպվող ներկայացումներով: Պետք է նշել, որ դեռևս 1898 թ. սկսած քաղաքում հայերեն լեզվով տարբեր ժանրերի ներկայացումներ էին բեմադրվում, որին ակտիվ մասնակցություն էին ունենում Հայաստանից (Կովկասից)

¹⁷ «Մշակ», 1907, N 88:

¹⁸ «Մշակ», 1911, N 67:

¹⁹ Հայ լուսավորչական կանանց բարեգործական ընկերությունը հիմնվել է 1901 թ.: Ընկերության հիմնադիրը Սուսաննա Մամիկոնյանն էր: Կազմակերպության պատվավոր անդամը գեներալ Կուրոպատսկինն էր, պատվավոր հոգաբարձուն՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, («Մշակ», 1901, N 56): Ընդ որում, քաղաքներում ստեղծված հայ կանանց բարեգործական ընկերությունները Միջին Ասիայում կանանց առաջին հասարակական կազմակերպություններն էին, (Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, 207, http://raber.asj-oa.am/621/1/2009-3_296_.pdf):

²⁰ «Մշակ», 1903, N 104:

²¹ «Մշակ», 1903, N 104:

Հայերը Թուրքեստանի քաղաքներում

Ժամանաձ թատերական խմբերը: 1900 թ. քաղաքում հայտնի դերասան Անդրանիկը առաջին անգամ ներկայացրեց Շիլլերի «Ավագակներ» դրաման: Ներկայացումը բավական մեծ արձագանք գտավ: Ներկա էին նաև օտարազգիներ²²: «Մշակ» էջերից ակնհայտ երևում է, որ այդ տարիներին դերասան Անդրանիկը հայտնի է եղել Աշխաբադի հանդիսատեսին և խաղացել է այնպիսի դերեր, ինչպիսիք են Գ. Սունդուկյանի Պեպոն²³ և Րաֆֆու Սամվելը²⁴: Սիրելի դերասանուհի էր նաև Սիրանույշը, ով խաղացել է շեքսպիրյան «Համլետ»-ում²⁵: Կային նաև չհաջողված ներկայացումներ²⁶: Ընդհանրապես, նման ներկայացումները հայ հասարակության առօրյան հաճելի և հետաքրքիր դարձնելուց, ինչպես նաև դպրոցների հասույթն ապահովելուց զատ, ունեին նաև բարեգործական այլ առաքելություններ: Խոսքը հատկապես վերաբերում է 1902 թ. քաղաքում հայկական գրադարան ունենալու մտահղացմանը, որը ընթերցողներին կապահովեր հայերեն գրականությամբ: Գրադարանի կառուցումը կունենար հայապահպան կարևոր նշանակություն, սակայն այն իրականություն չդարձավ՝ գումարի սակավության և հայ հասարակության անտարբերության պատճառով²⁷: Վերջինս նման անտարբերություն էր ցուցաբերում նաև ներկայացումների նկատմամբ: Կապ չունեին ներկայացումը որակյալ էր, թե ոչ, դահլիճը դատարկ էր: Օրինակ՝ հայտնի դերասան Աբելյանի դեպքում, երբ թվում էր, թե դահլիճը պետք է լեփ-լեցուն լիներ, ստացվեց հակառակը²⁸: Երբեմն Աշխաբադի հայ հասարակությունը նախընտրում էր իր գումարները վատնել տարածում գտած թղթախաղի և մեծ խնջույքների վրա, քան գնալ թատերական ներկայացումների:

Մերվ: Մերվում հայերը, ինչպես և Աշխաբադում, բնակություն են հաստատել 1880-ական թվականներից: Այնտեղ ապրող հայերի մեծամասնությունը առևտրականներ էին, նրանք ունեին իրենց աղոթատունը, ծխական դպրոցը, քահանան և երեցփոխը:

²² «Մշակ», 1900, N 153:

²³ «Մշակ», 1901, N 272:

²⁴ «Մշակ», 1900, N 157:

²⁵ «Մշակ», 1901, N 274:

²⁶ Օրինակ՝ Սողոմոնյան ամուսինների ներկայացրած «Ընտանեկան գաղտնիք» կատակերգությունը և «Հյուր» դրաման, որոնք թարգմանել էր դերասան Անդրանիկը, «Մշակ», 1900, N 195:

²⁷ «Մշակ», 1902, N 66:

²⁸ «Մշակ», 1904, N 59:

Շագոյան Ա.

Ի տարբերություն Աշխաբադի, Մերվի հայերի հոգևոր կյանքն ավելի կազմակերպված էր, տեղի քահանան վարձատրվում էր և նյութական խնդիրները մղված էին երկրորդ պլան: Դա է փաստում «Մշակ» թերթում երեցփոխ Ստեփանոս Նազարյանցի տված հայտարարությունը²⁹: Աղոթատան օժտմը տեղի է ունեցել 1902 թ., երբ քաղաք է ժամանել Աստրախանի թեմի առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոսը³⁰: Ինչպես Աշխաբադում, այնպես էլ Մերվում, կային ավանդական սովորություններ, որոնք իրենց հետ բերել էին հայերը և որոնցից հրաժարվելը բավական դժվար էր: Խոսքը վերաբերում է «քելեփին» և «մատաղին», որոնք իրականացվում էին և՛ հարուստների և՛ աղքատների շրջանակում, ովքեր ծախսում էին իրենց վերջին կոպեկը³¹: Որքան էլ որ տեղի հոգևոր կյանքը կանոնակարգված էր, սակայն երբեմն հայ քահանաները հայտնվում էին տեղի նահանգային իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում³²: Խոսքը հատկապես Արշակ քահանա Տեր-Ոսկանյանի մասին է, ում մեղադրում էին քաղաքական գործունեության մեջ³³:

Մերվում կարճ ժամանակով (մեկ ամիս) գործել է նաև գրադարան, գրքերը ստանում էին Կովկասից, Ռուսաստանից և Թուրքիայից: Այն փակվեց համայնքի անտարբերության պատճառով³⁴: Պետք է արձանագրել, որ մշակութային կյանքը Մերվում, ի տարբերություն Աշխաբադի աշխույժ չէր: Բեմադրվեցին Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», Ս. Թադյանցի «Թաքնված ձայներ» դրաման և այլն: Երիտասարդները հետաքրքրված չէին այս ամենով, նրանց մի զգալի մասը զբաղված էր զվարճություններով, որ կործանարար էր գաղութի կյանքի համար: Առավել բարձր հիմքերի վրա էր դրված տարրական և մյուս կարգերի դպրոցական ուսուցումը: Շատ մանուկներ չէին սահմանափակվում միայն ծխական դպրոցի տված կրթությամբ³⁵, այլ սովորում կամ շարունակում էին իրենց ուսումը այլ դպրոցներում: Մերվում գործում էր «Մեր-

²⁹ «Մշակ», 1901, N 14:

³⁰ «Մշակ», 1902, N 253:

³¹ «Մշակ», 1912, N 166:

³² Եվ ոչ միայն քահանաները. 1905–1907 թթ. հեղափոխության տարիներին հայ համայնքի ներկայացուցիչները հաճախակի հրավիրվում էին ոստիկանություն՝ հարցաքննության: (**Պետրոսյան** 1987, 77–78):

³³ «Մշակ», 1913, N 108:

³⁴ «Մշակ», 1910, N 151:

³⁵ «Մշակ», 1914, N 232: Այդպիսի մի կրթական հաստատություն էր ռեալական դպրոցը, որը քաղաքում կառուցվել էր 1914 թ. հոկտեմբերին և պատկանում էր տեղի հայ հարուստ առևտրականներից մեկին: Այն ուներ 130 աշակերտ, որից 28-ը հայեր էին:

Հայերը Թուրքեստանի քաղաքներում

վի կանանց բարեգործական ընկերություն», որի եկամուտը գոյանում էր անդամավճարներից և նվիրատվություններից: Այդ գումարները ուղղվում էին տեղի մանկապարտեզին, օգնություն էր հասցվում չքավորներին³⁶:

Սամարղանդ: Սամարղանդի հայ գաղութը կազմավորվել է 1888 թ., երբ Անդրկասպյան երկաթուղին հասավ Սամարղանդ: Սկզբնական շրջանում Սամարղանդի հայ գաղութը փոքրաթիվ էր: Տեղի հայերը հիմնականում զբաղվում էին առևտրով, իսկ մի փոքր մասը արհեստավորներ էին, ովքեր մրցակցում էին այստեղ ապրող հրեա և տեղաբնիկ բնակչության հետ (հիմնականում՝ սարտ³⁷) արհեստակիցների հետ: Իսկ առևտրի ասպարեզում հաճախ հրեաները հայերին դուրս էին դնում մրցակցությունից՝ վերջիններիս ձեռքում թողնելով միայն չամիչի և գինու առևտուրը: Հայերի թվաքանակի ավելացմանը զուգահեռ աշխուժացավ նաև վերջիններիս հոգևոր կյանքը: Մինչև 1898 թ. Սամարղանդի հոգևոր կյանքը կազմակերպվում էր Մերվից եկած քահանայի միջոցով: Աստրախանի թեմի առաջնորդի Սամարղանդ այցելությունից հետո տեղի հայ բնակչությունը խնդրեց իրենց քաղաք ուղարկել մեկ այլ քահանայի: Նույն թվականի օգոստոսին քաղաք ժամանեց Գևորգ քահանա Զաքարյանցը, ում ջանքերի շնորհիվ վարձակալած տանը բացվեց համեստ աղոթատուն³⁸: Սակայն պետք է նշել, որ Սամարղանդում սեփական աղոթատուն ունենալու հարցը լուծվեց Ռուբեն քահանա Բեկգուլյանցի շնորհիվ³⁸: Դեռևս 1900 թ. նա Աստրախանի թեմի առաջնորդ Արիստակես արքեպիսկոպոսին ներկայացրեց տեղի հայերի համախոսականը, որտեղ մանրամասն շարադրված էին աղոթատուն ունենալու պատճառները, և այն քայլերը, որոնք անհրաժեշտ էին կառույցի ստեղծման համար³⁹: Այս համախոսականից հետո ընթացք տրվեց կառուցման գործընթացին: Արդեն, 1904 թ. փետրվարի 16-ին Ռուբեն Բեկգուլյանցի գրությունից պարզ երևում է, որ աղոթա-

³⁶ «Մշակ», 1910, N 159: Մերվում գործում էր նաև «Հայ կանանց Կարմիր խաչի ընկերություն»:

³⁷ 15-րդ և 18-րդ դարերի Կենտրոնական Ասիայի և առանձին շրջանների նստակյաց բնակչության մի մասի անվանումը, Сарты, Большая Советская Энциклопедия, 1978, т. 30.

³⁸ «Մշակ», 1901, N 288:

³⁹ Ռուբեն քահանա Բեկգուլյանցը ծնվել է 1873 թ.: 1900 թ. ձեռնադրվել է քահանա Սամարղանդի և Թուրքեստանի հովվական շրջանի համար: Նույն թվականի օգոստոսին հրավիրվել է Սամարղանդի իգական գիմնազիա՝ հայ կրոնի պատմություն դասավանդելու: 1905 թ. հոկտեմբերից ստանձնել է Սամարղանդի նորաբաց հայկական ծխական դպրոցում կրոնի պատմության դասավանդումը: Տե՛ս **Սահակյան** 2009, 297:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4441, թ. 8:

տունը կառուցվել է 1903 թ.⁴⁰ «հանուն Սուրբ նահատակաց»: Հողը, որի վրա կառուցվեց աղոթատունը, դարձավ հայերի սեփականությունը, որի համար նրանք վճարելու էին 3000 ռուբլի⁴¹: Աղոթատանը կից ազատ հողի վրա կառուցվեց նաև ծխական դպրոց⁴²: Դպրոցի կառուցման համար սկզբնական գումարը հավաքվեց համայնքի միջոցով, իսկ հետագա կարիքները հոգալու համար սկսեցին բեմադրվել թատերական ներկայացումներ:

Կոկանդ: Կոկանդը համարվում էր տարածաշրջանի աշխույժ առևտրական կենտրոններից մեկը: Առևտրականների մեջ մեծ թիվ էին կազմում հրեաները և ռուսները, իսկ հայերը սակավ էին: Սակայն պետք է նշել, որ քաղաքի հայությունը ուներ աղոթատուն և ուսումնարան, որում իր մեծ ավանդն ուներ Ներսես քահանա Աբրահամյանը⁴³: Վերջինիս ջանքերով աղոթատանը կից 1911 թ. սեպտեմբերին բացվեց նաև երկսեռ ծխական դպրոց⁴⁴: Կոկանդը ևս հեռու չէր մնում թատերական կյանքից: Այնտեղ ևս բեմադրվում էին թատերական ներկայացումներ, այդ թվում Լևոն Մանվելյանի «Վերածնվածը» դրաման⁴⁴:

Եզրակացություն

Տարածաշրջանի հայությունը իր ուրույն ներդրումն է ունեցել երկրամասի խոշորագույն քաղաքների սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Թուրքեստանի հայերը էական դերակատարություն են ունեցել տարածաշրջանի, հատկապես՝ Անդրկասպիայի քաղաքային կյանքի զարգացման գործում:

Ինչ վերաբերում է առանձին քաղաքներում առկա համայնքային կյանքին, ապա իրավիճակը տարբերվում էր: Աշխաբադում, ի տարբերություն մյուս խոշոր քաղաքների, համայնքային կյանքը բավական կազմակերպված էր, աշխույժ էր նաև թատերական կյանքը: Ընդհանուր առմամբ, տարածաշրջանի քաղաքներում համայնքային կյանքը դժվարությամբ էր կանոնակարգվում: Հիմնական պատճառը հայ բնակչության քանակի սակավությունն ու հայրենիքից հեռու գտնվելն էր:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4441, թ. 16:

⁴¹ «Մշակ», 1908, N 55:

⁴² «Մշակ», 1912, N 161:

⁴³ «Մշակ», 1911, N 213:

⁴⁴ «Մշակ», 1912, N 219:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱԱ, ֆ. 52, ց. 1, գ. 4249, գ. 4441

Հայ սփյուռք հանրագիտարան, 2003, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 732 էջ:
«Մշակ» 1900 (153, 157), 1901 (14, 272, 274, 288), 1902 (36, 66, 207, 253), 1903 (59, 104), 1905 (32), 1907 (80, 88), 1908 (55, 71), 1910 (151, 159), 1911 (67, 213), 1912 (161, 166, 219), 1913 (108), 1914 (232):

Պետրոսյան Վ. 1987, Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի բուլղարական կազմակերպությունների համատեղ պայքարի պատմությունից, Երևան, «Հայաստան», 328 էջ:

Սահակյան Ռ., Ավագ քահանա Բեկզույանցի նամակները Արևմտյան Հայաստանում ուսական իշխանությունների քաղաքականության մասին, http://iraber.asj-oa.am/621/1/2009-3__296_.pdf վերջին մուտք 20.12.2020:

Алексанян О., Армяне в русском Туркестане: Расселение и вклад в развитие края, <http://armstudies.asj-oa.am/278/1/98.pdf?fbclid=IwAR3Xl4hg0laDef-EUo36so-9ugWEShcNSAYd1Z8TAUtN55DUmsNb2jxTUd4> վերջին մուտք 28.12.2020:

Большая Советская Энциклопедия (БСЭ), М., 1978, т. 30, 1488 с.

Григорянц А. 1984, Армяне в Средней Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.), Ереван, Академия наук АрмССР, с. 157.

Григорянц В., К истории Армянской церкви в Туркмении (конец XIX – середина XX вв.) [http://iraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6\(8\).pdf](http://iraber.asj-oa.am/3402/1/1991-6(8).pdf) վերջին մուտք 25.12.2020:

Палена К., Источниковедение истории канцелярии Туркестанского генерал-губернатора по материалам ревизии сенатора, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/155157> վերջին մուտք 20.12.2020

АРМЯНЕ В ГОРОДАХ ТУРКЕСТАНА

ШАГОЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, армянские переселенцы, Ашхабад, армянские купцы, Мерв, армянская духовность, благотворительное общество.

Создание Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 г. не только облегчило управление регионом, но и дало возможность развивать его, используя потенциал местного населения, часть которого составляли армяне.

Շագոյան Ա.

Армянское население крупнейших городов Туркестана (Ашхабад, Мерв, Самарканд, Коканд) начиная с XX в. принимало активное участие как в социальной, так и культурной и духовной жизни республики, внося тем самым свой весомый вклад в развитие рассматриваемого региона. Речь идет о создании духовных и образовательных центров и формировании женских благотворительных обществ.

ARMENIANS IN THE CITIES OF TURKESTAN

SHAGOYAN A.

Summary

Key words: general-goverment of Turkestan, Armenian emigrant, Ashgabat, Armenian merchants, Merv, Armenian spirituality, benevolent organization.

In 1867, the creation of the general-governorship of Turkestan not only facilitated the management of the region, but also availed possibilities of its development, using the potential of the local population, the inhabitants of the Empire, in which the Armenians did not stand aside.

The Armenian population living in the largest cities of Turkestan (Ashgabat, Merv, Samarkand, Kokand) since the 1980s, took an active part in both the social and cultural-spiritual life of the republic, making a considerable contribution to the development of the region in question through establishing educational and spiritual centres, as well as women's benevolent organizations.